

מוקדש לזכרו של מו"ר
הרב ד"ר יהודה גרדוול ז"ל*

בנימין גזונדהייט

שאלת כלי כסף וכלי זהב

'ניצול מצרים' על ידי בני ישראל מהווה בעיה פרשנית ומוסרית גם יחד: וכי בני ישראל התעשרו במצרים בערמה על ידי שאלת כלי כסף וכלי זהב מידי המצרים? וכי אין בגנבת דעת ורכוש בשעת יציאת מצרים חילול השם בעיני הגויים? ולמה יאמרו מצרים לאמור ששארית ישראל עושים עוולה דווקא בשעת גאולתם? שונאי ישראל, כבר מתקופת אלכסנדר מוקדון,¹ פירשו את התנהגותם של בני ישראל כניצול מכוון של עמים אחרים.² נסקור את דברי המפרשים בסוגיה זו, ונסה להציע פירוש חדש שיפתור את השאלות המוצגות פה על ידי עיון בפסוקים וניתוח מדויק של לשונם:

וּנְתַתִּי אֶת חֹן הָעַם הַזֶּה בְּעֵינֵי מִצְרַיִם וְהָיָה כִּי תִלְכוּן לֹא תִלְכוּ רִיקָם. וְשָׂאֵלָה אִשָּׁה מִשְׁכָּנָתָה וּמִגֵּרַת בֵּיתָהּ כָּלִי כֶסֶף וְכָלִי זָהָב וְשִׁמְלַת וְשִׁמְתָם עַל בְּנֵיכֶם וְעַל בְּנֵיכֶם וְנִצְלַתְם אֶת מִצְרַיִם
(שמות ג', כא-כב).
דָּבָר נָא בְּאָזְנֵי הָעַם וְשָׂאֵלוּ אִישׁ מֵאֵת רֵעֵהוּ וְאִשָּׁה מֵאֵת רֵעוּתָהּ כָּלִי כֶסֶף וְכָלִי זָהָב.
וַיִּתֵּן ה' אֶת חֹן הָעַם בְּעֵינֵי מִצְרַיִם...
וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל עָשׂוּ כְדַבַּר מֹשֶׁה וְשָׂאֵלוּ מִמִּצְרַיִם כָּלִי כֶסֶף וְכָלִי זָהָב וְשִׁמְלֹת. וְהָיָה יִתְּן אֶת חֹן הָעַם בְּעֵינֵי מִצְרַיִם וְשָׂאֵלוּ אֶת מִצְרַיִם
(שם י"ב, לה-לו).

* "אין עושין נפשות לצדיקים דבריהן הן זכרון" (ירושלמי שקלים פ"ב, מז ע"א).
את עיקרם של הדברים הכתובים פה שמעתי מפי מו"ר הרב ד"ר יהודה גרדוול בשכבו על ערש דווי, כשבועיים לפני פטירתו ביום כ"א בסיוון תשנ"ח. פירושו משקף את מקוריותו הפרשנית ואת גישתו המוסרית להבנת התורה. יהי זכרו ברוך.
1. ראה סנהדרין צא ע"א; בראשית רבה חיי שרה פרשה סא ו, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 666;
ראה גם ספר היובלים מ"ח, יח, ודברי פילון האלכסנדרוני בתוך **על חיי משה** א (ראה: ס' דניאל-נטף [עורכת], **פילון האלכסנדרוני כתבים** א, ירושלים 1986, עמ' 238).
2. ראה את הדיון: 'Despoiling the Egyptians', VT 18, 1968, pp. 450-457.

דברי המפרשים

שאילת הכלים פורשה על ידי מפרשי המקרא בדרכים שונות:³ מתנת חינם של המצרים;⁴ תמורה על עבדות בני ישראל במצרים;⁵ מתנה לעם ישראל היוצאים מעבדות מצרים;⁶ חוק מלחמה של הנרדפים;⁷ תרומת מצרים לבני ישראל לקרבן לה;⁸ פיצוי על קרקעות בני ישראל ורכושם במצרים;⁹ פרדה של בני ישראל ממצרים באווירה של שלום בבחינת "לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו" (דברים כ"ג, ח).¹⁰ אחרים ראו במעשה זה מעשה תחבולה, כדי שמצרים ירדפו אחרי בני ישראל,¹¹ או ציווי בעל מטרה חינוכית - "נרשם בנפשם כי ה' ישיב לאיש כפועלו ויעניש הרעים

3. עיין: נ' ליבוביץ, 'שאילת הכלים', **עיונים חדשים בספר שמות**, ירושלים תשל"ח, עמ' 135-129.
4. רבנו סעדיה גאון, רבנו חננאל ורשב"ם, שמות ג', כב; י"א, ב.
5. פסחים קיט ע"ב, על פי מ"א י"ד, כה.
6. חזקוני (ג', כא): "לא תלכו ריקם - כי הם יעניקו לכם ג' מינים כסף וזהב ושמלות לקיים 'צאו ברכוש גדול' (בראשית ט"ו, יד) דוגמת הענקת עבד צאן גורן ויקב". בדומה פירש בנו יעקב (פירושו הובא בתרגום עברי אצל נ' ליבוביץ [לעיל, הערה 3], עמ' 134). וראה בדברינו להלן מקבילות לשוניות של 'ריקם' בהקשרים שונים.
7. ספורנו (ג', כב): "אף על פי שתקבלו הכל מהם דרך השאלה ותהיו חייבים להחזיר הנה תקנו אחר כך את הכל בדין ברודפם אחריכם להילחם בכם ולשלול את שללכם... כמנהג בכל מלחמה".
8. רלב"ג (ג', כא): "ואז אתן את חן העם בעיני מצרים בדרך שיתעוררו המצרים להשאיל להם כלי כסף וזהב ושמלות שישאו עימם במדבר במקום אשר ילכו שם לזבוח לה' כדי שיתקשטו לפני ה' לתת לו כבוד... והנה היה זה מן היושר האלהי כי המצרים עבדו בהם בפרך בזולת שכר וסבב השם יתעלה שישאילום מה שיתכן שיהיה בו גמול מה לישראל על עבודתם". ואכן בני ישראל הביאו זהב וכסף "לפני ה' לתת לו כבוד" בבניין המשכן (שמות ל"ה).
9. אברבנאל (בפירושו לשמות ג', טז ואילך): "ובזה יהיה לישראל שכר חלף כל כלי בתיהם הכבדים אשר יעזבו בבתיהם לשכניהם וזהו אומרו 'ונצלתם את מצרים' שיהיה לכם התנצלות גדולה לפני כל מי שייגנה פועל זה מפני שכבר עזבתם אצלם כל נכסיכם וגם מפני השעבוד שנשתעבדו בכם ואין התנצלות גדולה מזו...". פירושו של אברבנאל מתאים מאוד למציאות שחי בה, בדור גירוש ספרד. בדומה לכך כתב גם מלבי"ם: "שבלכתם מן הארץ יבקשו מאת שכניהם וגרי ביתם שהם יקחו להם בתיהם וכלי ביתם ובעבור שווי דמי הבתים יבקשו מהם כלי כסף וכלי זהב שנוחים לשאת אתם בדרך ובזה 'ונצלתם את מצרים' שתצילו מידי מצרים את רכושכם באופן זה שלא תלכו ריקם בפחי נפש".
10. כך פירש בנו יעקב שם: "ומכיון שאין המצרי מרחיק ראות ולא היה משאילם על פי יוזמתו לכן מצווה ישראל לעודדם לכך ולומר להם: נעזבכם כרעים, נשאל מאתכם מתנה בעת פרידה זו" (תרגומה של נ' ליבוביץ [לעיל, הערה 3], עמ' 134).
11. נצי"ב בפירושו לשמות י"א, ב.

והמתאכזרים"¹² אכן מצאנו במקרא את השורש שא"ל במשמעות של מסירת "מתנה ומורה וחלוטה... זהו עיקר פשוטו ותשובה למינים" (רשב"ם, שמות ג', כב):

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים גִּדְעוּן אֶשְׂאֵלָה מִכֶּם שְׂאֵלָה וְתָנוּ לִי אִישׁ נָזֶם שְׂלָלוּ (שופטים ח', כד).
שְׂאֵלָה אַחַת קִטְנָה אֲנִכִי שְׂאֵלַת מֵאֲתָךְ... יִתֵּן אֶת אֲבִישׁוֹ הַשְּׂנֵמִית... (מל"א ב', כ-כא).
הוא שְׂאוֹל לָהּ (שמ"א א', כח).
שְׂאֵל מִמְּנִי וְאֲתָנָה גוֹיִם נִחְלָתְךָ (תהילים ב', ח).

פירוש חדש: דין של הצלת עבדים מעושיהם

בשלושת המקומות שבהם הכתוב מדבר על שאילת הכלים מודגש, כי ה' נתן את חן העם בעיני מצרים לפני שאילת הכלים. אם כן, נתינת כלי הכסף וכלי הזהב לבני ישראל היא ביטוי של חן העם על פי השגחת ה', כפי שהתורה מדגישה במפורש באותו הקשר: "והיה כי תלכון לא תלכו ריקם". עבד המשתחרר מעבדותו זכאי לפיצוי, וה' דואג לעבדים לצאת ברכוש גדול. הזכות המשפטית הזאת של העבד נלמדת מעבדות יעקב אצל לבן. ה' 'מציל' שם את העשוק מידי עושקו; ה' דואג לזכויות העבדים - "ולא נתנו אלהים להרע עמדי", "ויצל אלהים את כל מקנה אביכם ויתן לך" (בראשית ל"א, ז, ט).¹³ העבד רשאי לדאוג לעצמו, כדי שלא יצא 'ריקם' מעבדותו אלא ברכוש (שם, מב).¹⁴ ה' הבטיח לאברהם בברית בין הבתרים, שלאחר עבדות בני ישראל ועינוים יצאו ברכוש גדול על פי דין העבדות ("...דן אנכי ואחרי כן יצאו ברכוש גדול" - בראשית ט"ו, יד). כשם שיעקב יצא ברכוש גדול מעבדות לבן, כך התורה מצווה להעניק מתנות לעבדים בצאתם לחירות, כדי שלא יצאו 'ריקם' (דברים ט"ו, יג), ועבד "אשר ינצל אליך" מעבדותו זכאי למקלט (דברים כ"ג, טז) בבחינת: מה הקב"ה מציל עבדים מעושיהם - אף אתה הצל עבד מעושקו.¹⁵

12. ש"ד לוצאטו, פירוש על חמישה חומשי תורה, תל אביב תשכ"ו, עמ' 225 (בפירושו לשמות ג, כב). המקבילה בדה"ב כ', כה ("וינצלו להם לאין משא") היא חיקוי של לשון הכתוב בשמות י"ב, לו. גם ההקשר שם הוא של עונש וביזת שלל.

13. בתיאור שהותו של יעקב בבית לבן באים כמה לשונות מן השורש עב"ד (בראשית כ"ט, טו, כ, כה, כז; ל"א, ו).

14. יעקב משמש, אם כן, כאב-טיפוס של יציאת מצרים. גם בהגדה של פסח "ארמי אבד אבי" מתפרש דווקא על יעקב בהיותו עבד בבית לבן; ובתיאור זה מתחיל סיפור השעבוד במצרים.

15. הכלל שניסחו חז"ל "מה הוא חנון ורחום אף אתה חנון ורחום" (שבת קלג ע"ב) עולה במפורש מן המקרא בשני 'פרקי התאומים' שבספר תהילים: מזמור קי"א דן במידותיו של הקב"ה, ואומר: "זכר עשה לנפלאותיו חנון ורחום ה'" (פס' ד); ומזמור קי"ב מתאר את תכונותיו של הצדיק החפץ במצוות ה', ואומר: "זרח בחשך אור לישרים חנון ורחום וצדיק" (פס' ד). שני המזמורים בנויים באקרוסטיכון אלף-ביתי, ושני הביטויים המקבילים באים באות ח של האקרוסטיכון.

הניסוחים המקבילים 'רכוש', 'ריקם' ובמיוחד 'הצל' בפסוקים אלה משקפים את הרקע המשותף של דיני עבדות:

וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יְדַע תְּדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעַבְדוּם וְעָנוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה. וְגַם אֶת הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ דָן אֲנִי וְאַחֲרַי כֵּן יֵצְאוּ בְּרִכְשׁ גָּדוֹל.
(בראשית ט"ו, יג-יד).

וְאֲבִיכֶן הִתֵּל בִּי וְהִחֲלַף אֶת מִשְׁכַּרְתִּי עֲשֶׂרֶת מָנִים וְלֹא נָתַנוּ אֱלֹהִים לְהִרְעֵ עַמְדִּי... וַיִּצַּל אֱלֹהִים אֶת מִקְנֵה אֲבִיכֶם וַיִּתֵּן לִי... כִּי כָל הָעֶשֶׂר אֲשֶׁר הִצִּיל אֱלֹהִים מֵאֲבִינוּ לָנוּ הוּא וּלְבָנֵינוּ... וַיִּנְהַג אֶת כָּל מִקְנֵהוּ וְאֶת כָּל רִכְשׁוֹ אֲשֶׁר רָכַשׁ מִקְנֵה קַנְיָנוּ אֲשֶׁר רָכַשׁ.
(שם ל"א, ז-ח).

לוֹלֵי אֱלֹהֵי אָבִי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם וּפְחַד יִצְחָק הָיָה לִי כִּי עָתָה רִיקָם שִׁלַּחְתָּנִי אֶת עֲנִי וְאֶת יְגִיעַ כְּפִי רָאָה אֱלֹהִים וַיֹּכַח אִמְשׁ
וְנָתַתִּי אֶת חֹן הָעַם הַזֶּה בְּעֵינַי מִצְרַיִם וְהָיָה כִּי תִלְכּוּן לֹא תִלְכוּ רִיקָם (שמות ג', כא).
וְכִי תִשְׁלַחְנוּ חֲפָשִׁי מֵעַמְּךָ לֹא תִשְׁלַחְנוּ רִיקָם (דברים ט"ו, יג).
לֹא תִסְגִּיר עֶבֶד אֶל אֲדָנָיו אֲשֶׁר יִנְצַל אֵלֶיךָ מֵעַם אֲדָנָיו (שם כ"ג, טז).
אֲלֻמְנוֹת שִׁלַּחְתָּ רִיקָם וְזָרְעוֹת יְתֻמִּים יִדְכָּא (איוב כ"ב, ט).

'הניצול' של כלי הכסף והזהב הוא אם כן מסירת הרכוש, המגיע לעבדים על פי דין עבדות בשעת שחרורם מעבדותם הארוכה במצרים. בני ישראל מצאו 'חן'¹⁶ בעיני מצרים, ובעקבות כך מסרו להם המצרים מרצונם הטוב ("וישאָלוּם") את הרכוש, בזמן יציאתם מעבדותם.

בלשון המקרא, בניגוד לעברית של ימינו, 'ניצול' אינו נושא את המשמעות של עושק ודיכוי, אלא של פיצוי על הנזק הנגרם על ידי העבדות.

16. ראה גם בראשית ל"ט, כא-כב: "ויתן חנו בעיני שר בית הסהר. ויתן שר בית הסהר ביד יוסף את כל האסיקם...".